

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
GOD. 28, BR. 4, 97—128, ZAGREB, TRAVANJ 1981.

RJEČNIK JAZU KAO POKAZATELJ JEDINSTVENOSTI HRVATSKOSRPSKOG DIJASISTEMA I POSEBNOSTI VARIJANATA STANDARDNOG JEZIKA

Dragica Malić

Jedinstvenost hrvatskosrpskog jezičnog dijasistema i posebnost varijanata standardnog jezika hrvatskog i srpskog nepobitna je znanstvena činjenica. Provela sam analizu¹ na temelju koje pokušavam pokazati kako se ta činjenica odražava u Rječniku hrvatskoga ili srpskog jezika što ga je izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.²

AR je zasnovan nakon usvajanja jezikoslovne spoznaje o hrvatskosrpskom jezičnom zajedništvu i prvi je rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika kao jedinstvenog sustava, a kako je osnovnim svojim obilježjem povijesnojezični, to glavninom svog materijala pokazuje starije stanje, kada te jezikoslovne spoznaje još nije bilo. S druge strane, svjesno nastojanje za oblikovanjem hrvatske i srpske standardnojezične norme javlja se u 19. stoljeću, dakle u vrijeme kada se na ovaj ili onaj način proklamira ideja stvaranja zajedničkoga književnog jezika za Hrvate i Srbe, a danas je neporecivo da je svaka od tih dviju standardnojezičnih normi razvila svoje posebnosti, najbrojnije na leksičkoj, ali i na drugim jezičnim razinama. Upravo je stoga zanimljivo pogledati kako se to jezično zajedništvo, odnosno jedinstvenost dijasistema, i jezične posebnosti iskazuju u AR u svojem povijesnom toku i koliko AR u vrijeme svoga nastajanja prati suvremeno stanje u jeziku.

¹ Glavnina ovoga teksta pročitana je 4. prosinca 1980. u Beogradu kao referat na Znanstvenom skupu o leksikografiji i leksikologiji. Znatno opsežniji rad rađen za tu priliku bit će, vjerojatno, objavljen u zborniku referata s toga skupa.

² Kratica AR

Ova analiza polazi od poznatih hrvatsko-srpskih jezičnih razlika,³ a temelji se samo na podacima što ih sadrži AR, tj. na potvrđenosti pojedinih riječi u AR i na dosta šturim i sporadičnim komentarima obrade. Pri tome ne treba smetnuti s uma da pripadnik pojedine norme, premda relativno dobro zna što u njegovu vlastitu normu ne ulazi, pa prema tome onda ulazi u onu drugu, ponekad vrlo teško može razlučiti što je u onoj drugoj jezičnoj sredini osobitost standardne (književne) norme, a što razgovorne (kolokvijalne). Tako je u citiranim radovima, premda su ih sve pisali ugledni lingvisti, među hrvatsko-srpskim razlikama naveden za onu drugu jezičnu sredinu niz onih jezičnih osobina koje nikad nisu bile sastavni dio njezine standardne (leksičke i gramatičke) norme, nego su ili sporadične jezične novotvorine koje norma nikad nije prihvatila i koje ubrzo nestaju iz jezika ili su zbog svoje dijalektalne obojenosti vlastitost kolokvijalne upotrebe jezika.

U svojoj analizi pratila sam zastupljenost i potvrđenost u AR nekoliko različitih skupina primjera, sastavljenih od današnjih hrvatsko-srpskih razlika. Promatrala sam njihovu ukorijenjenost u sustavu jezika i pokušala odrediti koliko su te današnje razlike povijesno i lokalno-teritorijalno uvjetovane, a koliko su rezultat razvoja novijeg vremena. Primjere sam podijelila na dvije osnovne skupine: na domaće i posuđene riječi, a unutar njih promatrala sam osim čisto leksičkih razlika i one na fonetskoj i tvorbenoj razini. Po sadržaju koji označuje te riječi možemo ih podijeliti na riječi iz svakodnevnoga govora (osnovni vokabular), na one iz kulturne nadgradnje i na one čija je upotreba prvenstveno terminološka. Razumije se — strogo razgraničavanje među tim skupinama nije moguće. Provjeravanje u AR provela sam na preko tisuću parova riječi, razvrstanih u spomenute skupine.⁴ Mnoge od tih riječi novijeg su datuma, pa u AR nisu ni potvrđene. Iz obilja pregledanog materijala mogu se ovom prigodom za pojedine skupine navesti skupine tek poneki primjeri.

Među riječima osnovnog vokabulara malo je takvih kod kojih su oba člana polarizirana (npr. *škrtac* — *tvrdica*, *žganci* — *kačamak*). Mnogo je više onih primjera kojima su oba člana para potvrđena i u hrvatskim i u srpskim

³ Kao podsjetnik poslužili su mi ovi radovi: R. Bošković: O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskoga i hrvatskoga književnog jezika, *Naš jezik*, III, (str. 277—282), Beograd, 1936; J. Benešić: *Gramatyka języka chorwatskiego czyli serbskiego*, Warszawa, 1937, poglavlje: *Serbizmy i kroatyzmy*, str. 233—278.; P. Guberina — K. Krstić: *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1940; S. Marković: *Šta je zajedničko a šta posebno u varijantama srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) književnog (standardnog) jezika?* Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. XIV/1, Novi Sad, 1971, str. 141—150.

⁴ Pri određivanju pripadnosti pojedine riječi pribrojila sam bosanske katoličke pisce (Divkovića, Radnića, Lastrića i dr.), koji su svoj literarni izraz gradili na hrvatskoj jezičnoj tradiciji i dalje na nju utjecali — u hrvatski jezični krug, a crnogorske — u srpski, svjesna simplifikiranosti tog postupka. S druge strane, u tom određivanju treba s oprezom uzimati novije rječničke potvrde budući da su autori tih rječnika često uzimali građu jedni od drugih.

izvorima (npr. *kruh* — *hljeb*, *sprovod* — *sahrana*) ili onih kojima samo jedan član pokazuje polariziranost dok je drugi potvrđen sa šireg jezičnog područja (npr. *obijest* — *bijes*⁵, *rub* — *ivica*^{*}, *ples*^{*} — *igra*, *zaruke*^{*} — *vjeridba*, *čep* — *zapušač*^{*}, *debeo* — *gojazan*^{*}, *derati* — *cijepati*^{**}, *razići se* — *rasturiti se*^{*}, *utažiti* — *utoliti* i dr.). Sliku polariziranosti, čak i one djelomične, obično razbija porodica riječi. Tako dok je *vjeridba* ipak zastupljenija u istočnim jezičnim područjima nego u zapadnim, za *vjerenik*, *vjerenje*, *vjeriti se* to se više ne može reći. Ili dok su riječi *posudba* — *pozajmica* polarizirane, osnovna riječ *zajam* bogato je potvrđena u hrvatskim izvorima od 14. stoljeća. Izrazitiju polariziranost pokazuju neki adverbni parovi (npr. *van* — *napolje*, *vani*, *izvan(a)* — *spolja*), a potpunu prepozicijski par *izvan* — *van*.

Riječi iz sfere nadgradnje (npr. iz područja vjere, apstraktnog izražavanja, kulturnog i civilizacijskog pojmovlja) također najčešće pokazuju djelomičnu polariziranost, koja postaje nešto izrazitija u tvorbama 19. stoljeća. Npr. *križ* je izrazito hrvatski obilježen, *krst* ima i hrvatskih potvrda, ali novije izvedenice *križar*, *križarski* — *krstaš*, *krstaški* izrazito su polarizirane. Ili *pojati*, *pojanje* kao crkveni pojmovi imaju samo srpske potvrde, a u općem su značenju znatno rašireniji. *Danak* je obilno potvrđen od 14. st. u hrvatskim i srpskim izvorima, a *dažba* ima samo srpske potvrde 19. st. *Značaj* u značenju »značenje, važnost« ima samo srpske potvrde, u značenju »obilježje, karakter« ima potvrdu iz Šuleka i Popovića. Par *kazalište*, *kazališni* — *pozorište*, *pozorišni* još ne pokazuje pravu polariziranost. Tako ni glagoli *odlučiti* — *riješiti*, *škropiti* — *kropiti* i dr. U nekim novijim tvorbama po jedan član para u AR još i nije zasvjedočen, npr. (zvjezdicom obilježen) *povlačenje*^{*} — *odstupanje*, *odlučnost* — *riješenost*^{*}, *niječan* — *odrečan*^{*}, *izravan*^{*} — *neposredan*, *usredotočiti se*^{*} — *usredsrediti se* i dr.

Treća skupina promatranih riječi jesu termini na domaćoj jezičnoj osnovi. Među njima su se našle i riječi iz svakodnevnoga govora i s područja duhovne nadgradnje i apstraktnog izražavanja koje su se uobičajile u terminološkoj upotrebi u pojedinim granama znanosti, u administrativno-pravnim i drugim područjima javnog života. Terminologije se dobrim dijelom kod nas počinju razvijati u 19. st., u vrijeme oblikovanja suvremenih nacija, a kako se razvijaju u zasebnim upravnim i obrazovnim sistemima, u njima nalazimo nešto više hrvatsko-srpskih razlika nego u prethodnim razmotrenim skupinama.

Većina riječi pokazuje da je za učvršćivanje neke riječi u srpskoj terminologiji, bez obzira na njezinu teritorijalnu rasprostranjenost i povijesnu zasvjedočenost, presudnu ulogu odigrala njezina zastupljenost u popularnog pisca Milana Milićevića i u uglednog prirodoslovca Josipa Pančića, pa i u Koste Crnogorca, dok je na hrvatsku terminologiju možda najsnažnije utje-

⁵ Zvjezdicom je obilježen polarizirani član para.

cao Bogoslav Šulek, ali je značajan i utjecaj sjeverozapadnih hrvatskih govora. Pri tome možda treba spomenuti da je Šulek registrirao i ono što je nalazio u srpskih pisaca, te da je mnoge njegove neologizme u svoje rječnike unosiо Đorđe Popović. Evo npr. nekih terminoloških razlika s područja prirodnih znanosti: *pelud* — *cvjetni prah*, *glodavac* — *glodar*, *hrušt* — *gundelj*, *prehlada* — *nazeb*, *štakor* — *pacov*, *okus* — *ukus* i dr. Ali i u ovoj skupini ima parova koji ne pokazuju polariziranost ili je pokazuju samo djelomično, npr. *čeljust* — *vilica*, *đurđica* — *đurđevak*, *ljuska* — *krljušt*, *oborine* — *padavine*, *potres* — *zemljotres*, *željezo* — *gvožđe* itd. Ista je situacija i u ostalim terminologijama.

Pored leksičkih razlika analizirala sam i neke fonetske i tvorbene razlike. U razlikama na fonetskoj razini radi se o raznim pojavama: o različitim prijevornim osnovama, promjenama suglasničkih skupova, zamjenama suglasnika *h* i dr. Često se te fonetske promjene kombiniraju s različitim tvorbenim realizacijama, te tako nailazimo na riječi istog podrijetla (od istog korijena) koje se razlikuju i u osnovi i u nastavku. Npr. *izvadak* (samo hrvatske potvrde 19. st.) — *izvod* (i hrvatske i srpske potvrde od 18. st.); *ječmenac* (nema, ali ima *jačmenac*, *ječmic*, *ječmik* u hrvatskim izvorima) — *jačmičak* (samo Vukov rječnik); *jamac* (obilno potvrđeno od 15. st., srpske potvrde od 19. st.) — *jamac* (srpske potvrde od 14. st., jedna hrvatska iz 19. st.); *nadutost* (Šulek) — *naduvenost* (Milićević); *švelja* (hrvatske potvrde od 16. st.) — *švalja* (srpske i hrvatske potvrde 19. st.); *šutjeti* (najstarije potvrde iz slavonskih pisaca 18. st.; osim u Vukovu rječniku dolazi i u drugih srpskih pisaca 19. st.) — *ćutjeti* (srpske potvrde od 18. st., zatim Divković, Reljković, Pavlinović); *(ne)sretan* (potvrđeno tek iz 18. st., i to više iz narodnih umotvorina i narodnih govora nego iz pisaca — *(ne)srećan* (obilno potvrđeno od 16. st., uglavnom iz hrvatskih pisaca); *shvaćanje* (Vukov, Šulekov i Ivekovićev rječnik, »Osvetnici«, Pavlinović) — *shvatanje* (Daničić, Milićević, od rječnika tek Iveković) itd.

Tvorbene se razlike najčešće svode na različitost tvorbenih nastavaka (npr. *gustoća* — *gustina*) ili prefikasa (npr. *poslužiti* — *uslužiti*), ali može se raditi i o izvođenju iz različitih osnova (npr. *nestrpljivost* — *nestrpljenje*), ali za ovu prigodu (jednostavnosti radi) nije potrebno lučiti tvorbe od istih i od različitih osnova, te govorim samo o razlikovanju nastavaka. Za razlike u tvorbi općenito se može reći da AR više pokazuje skretanje prema današnjim razlikama nego postojanje sustavnih razlika. Danas je npr. karakteristično razlikovanje nastavaka *-ica* — *-ka* za imenice koje znače ženska zanimanja. To se razlikovanje u AR, čini se, ne potvrđuje. Tako je, npr., *pastirka* u starijoj hrvatskoj književnosti jednako zastupljena kao i *pastirica*; *učiteljica* je čak bolje zastupljena u srpskim izvorima 19. st. nego *učiteljka*, a obje su potvrđene u hrvatskim krajevima, prva u Lici, druga u Slavoniji; *vratarica*

je obilno potvrđena u hrvatskoj književnosti od 15. st., a u srpskoj vjerojatno nije bila u upotrebi dok Vuk za nju kaže da ju je sam načinio, a *vratarika* je očito novija tvorba, te se za nju u AR samo kaže da je »danas obična«. Slično je i s nizom *branitelj* (hrvatski i srpski izvori) — *branilac* (samo hrvatske potvrde) — *branič* (i jedne i druge potvrde). Za *gonitelj* AR citira Vuka, koji riječ drži crkvenoslavenskom i kaže da se u narodu ne govori, *gonič* i *gonilac* nije potvrđeno, a *gončin* se navodi iz Vukova rječnika, gdje se kaže da se upotrebljava u Lici. *Upravitelj* se osim u hrvatskim izvorima nalazi u Vuka i Daničića — *upravnik* je potvrđen samo u hrvatskim rječnicima (Bella, Stulli, Iveković); *molitelj*, *moliteljica* (samo hrvatske potvrde) — *molilac* (samo srpske potvrde). Apstraktne imenice, npr. *(ne)čistoća* — *(ne)čistota*; *gustoća* — *gustota*, *gustina*; *bjesnoća* — *bjesnilo*; *blizina* — *blizoća*; *blizost*; *mokrina* — *mokrota*, *toplina* — *toplota* i dr., pokazuju pretežitost, ali nikako bezizuzetnost današnjih oblika u pojedinoj jezičnoj sredini. Danas je dosta česta pojava da glagolskoj imenici na *-nje* u srpskoj normi odgovara neka druga glagolska imenica ili apstraktna imenica na *-ost* u hrvatskoj normi. Za starije stanje AR donosi obilje potvrda za imenice na *-nje* upravo iz hrvatske književnosti, npr. *naredenje* — *naredba*, *predanje* — *predaja*, *providenje* — *providnost*, *saznanje* — *spoznaja*, *spasenje* — *spas* itd. Čitav niz imeničkih parova u AR pokazuje veće ili manje približavanje današnjoj polarizaciji, ali nikad potpuno, npr. *blizanac* — *bliznak*, *cjediljka* — *cjedilo*, *jezgra* — *jezgro*, *mišica* — *miška*, *mužnja* — *muža*, *tanjur* — *tanjir*, *ugljen* — *ugalj* itd. Ni pridjevske i glagolske tvorbe u većini promotrenih primjera u AR ne pokazuju potpunu polariziranost.

Slika je prefikslnih tvorbi u AR ova: u većini slučajeva oba (ili čak i više) prefiksa koji se danas u upotrebi razlikuju, u starijim se razdobljima javljaju na raznim stranama hrvatskosrpskog jezičnog područja i potvrđeni su i u hrvatskim i u srpskim izvorima. Neki od tih izvora ponekad pretežu, a dešava se i to da zastupljenost izvora pokazuje stanje oprečno današnjem: poneki prefiks koji se danas smatra tipično srpskim potvrđen je samo (ili gotovo samo) iz hrvatskih izvora i obratno. Razlike, ako ih ima, obično se počinju nazirati u 19. st. i odnose se na jedan prefiks, a ne na oba.

Iduća velika skupina promatranih riječi obuhvaća parove tuđica i posuđenica koje su danas uobičajene u srpskoj standardnoj normi i domaćih riječi koje su njihov korelat u hrvatskoj normi. Internacionalizmi su obično potvrđeni i u hrvatskim izvorima, i to, što su ranije posuđeni, to su obilnije potvrđeni, ali njihove domaće zamjene obično su potvrđene samo iz hrvatskih izvora, često vrlo starih. Npr. *advokat* je potvrđen u hrvatskih pisaca 17. i 18. st., a od srpskih tek u Vuka i u jednom primjeru iz narodne pjesme (*advokata* već u Marulića, *advokatkinja* u Obradovića) — za *odvjetnik* se u tekstu obrade kaže da je knjiška riječ, u upotrebi od 15. st., ali je najstarija potvrda

iz »Vinodolskog zakona« (dakle iz 13. st.), nalazi se u većini starijih hrvatskih rječnika i kod niza pisaca, a i za izvedenice samo su hrvatske potvrde. (*H*)*istorija* je obilnije potvrđena u hrvatskih pisaca negoli u srpskih — *povijest*, *povijestan* u današnjem značenju dolaze tek od 19. st., i to samo u hrvatskih pisaca. *Sekretar* je u hrvatskoj književnosti potvrđen od 16. st., u srpskoj tek u Vuka (*sekretarica*, *sekretarovanje*, *sekretarstvo* u Milićevića i u »Novinama srpskim«) — *tajnik* je u upotrebi od 15. st., potvrđen i u dva srpska pisca 15. st. (Gligorije Camblak, Konstantin Filozof), ali za *tajnica*, *tajnički* izričito se kaže da se upotrebljava u »zapadnim krajevima«, a *tajništvo* je potvrđeno samo u hrvatskim izvorima 19. st., itd. Ovamo treba pribrojiti i nazive mjeseci, od kojih su internacionalni, tj. latinski (s najrazličitijim glasovnim promjenama) potvrđeni od najranijih vremena i u hrvatskim izvorima, dok su domaći (*siječanj*, *veljača*, *ožujak* . . .) redovito vrlo obilno potvrđeni, ali samo iz hrvatskih izvora. Mnogi internacionalizmi i njihove domaće zamjene ušli su u upotrebu tek u 19. st., pa su u AR slabo ili čak nikako potvrđeni, npr. *biologija* (nepotvrđeno) — *prirodopis* (iz Šuleka uz napomenu: »Posve obična riječ u hrvatskih pisaca, manje u srpskih.« Ili: *kvadrat* (uz napomenu: »U matematičkim knjigama našega vremena.«) — *čtetvorina* (nepotvrđeno); *komora* (srčana — Pančić) — *klijetka* (nepotvrđeno) itd. Neke su tuđice, naročito one vezane za crkvu i vjeru, karakteristične samo za jednu sredinu, za srpsku obično one grčkog, a za hrvatsku latinskog podrijetla, npr. *hrisovulj(a)*, *iguman*, *jeromonah*, *ktitor*, *parastos*, *tipik* itd., ili *brevijar*, *gardijan*, *habit*, *inkvizicija*, *oficij*, *reverenda*, *sakristija*, *tabernakul* itd. Postoji jedna grupa vrlo starih posuđenica koje su, premda se danas smatraju karakterističnima za srpsku jezičnu normu, vrlo obilno potvrđene iz starije hrvatske književnosti, čak i obilnije nego iz srpske, npr. *hartija*, *hiljada*, *kamila* (i *kamilja*), *manastir*, *metal*, *štampa*, *talas*, *trpeza*, *varoš* i dr. Sve one danas imaju svoj parnjak u domaćoj riječi (staroj ili novostvorenoj) ili u hrvatskoj posuđenici iz drugog jezika. Međutim, čitav niz posuđenica koje se odnose na razne pojmove svakodnevnog života obično su karakteristične samo za jednu sredinu, pa prema tome i za jednu jezičnu normu. Iako je na tom području možda najteže razlikovati upotrebnu kolokvijalnu normu od standardnojezične, ipak većina primjera pokazuje veću tolerantnost srpske jezične norme prema riječima stranog podrijetla, među kojima su tuđizmi zasebna velika skupina. Obično prema takvoj riječi uobičajenoj u srpskoj normi stoji kao parnjak hrvatska domaća riječ, a među izvorima posuđivanja prednost se, osobito u 19. st., davala slavenskim jezicima. Evo za primjer nekih parova u kojima je prvi član posuđenica danas uobičajen u srpskoj jezičnoj normi, a drugi domaća riječ, koja nipošto ne mora biti samo hrvatska, ali je u hrvatskom standardnom jeziku normativna: *astal* — *stol*, *doboš* — *bubanj*, *fabrika* — *tvornica*, *džak* — *vreća*, *korpa* — *košara*, *lenjir*

— *ravnalo, malter* — *žbuka, mašna* — *vrpca i kravata, mustra* — *uzorak, pantalone* — *hlače, pasulj* — *grah, patos* — *pod, pelcovati* — *cijepiti, ram* — *okvir, supa* — *juha, šargarepa* — *mrkva, tabla* — *ploča, tacna* — *pladanj* i dr. Drugu skupinu čine parovi riječi u kojima su oba člana posuđenice, ali drugoga izvora, npr. *gas* — *plin, fijoka* — *ladica, mašina* — *stroj, pomaranča, pomorandža* — *naranča, narandža, plafon* — *strop* i dr.

Iduću veliku skupinu posuđenica u srpskoj jezičnoj normi čine turcizmi. To je opet ono područje na kojem nije uvijek lako reći radi li se samo o razgovornoj normi ili je riječ prihvaćena kao stilski i afektivno neobilježena i u standardnoj normi. Kao i kod ostalih posuđenica, postoji i skupina turcizama s kojima u paru stoji hrvatska posuđenica nekog drugog podrijetla, npr. *abonos* — *ebanovina, ajvar* — *kavijar, cebe* — *deka, ekser* — *čavao, kalaj* — *kositar, lenger* — *sidro, mermer* — *mramor, pirinač* — *riža, sunder* — *spužva* itd. Ipak, za većinu turcizama imamo domaću riječ, i u hrvatskoj standardnoj normi jedino je ona moguća. Takvi su npr. *bajat, bakal, berberin, bud, čaršav, činija, čiviluk, ćumur, dubre, kajmak, kašika, kazan, kirija, kubura, majdan, meze, odžak, parče, sirće, testera, zejtin* i dr. Kad se govori o turcizmima, treba spomenuti i neke tvorbene nastavke turskog podrijetla, koji se vezuju i za domaće osnove i udomačili su se u srpskoj jezičnoj normi, npr. *-luk: bezobrazluk, gazdaluk, hrišćanluk, kršćanluk, pasjaluk* itd.: *-lija: Bečlija, Sarajlija; -džija (-čija): bojadžija, globadžija, lovdžija, tobdžija* (i *topčija*), *siledžija* i dr. Ovamo bi trebalo ubrojiti i domaći deminutivni nastavak *-če* za tvorbu imenica koje znače stvari, koji je tu funkciju jamačno preuzeo pod utjecajem imenica kao što je *parče*, npr. *klupče, barilče*. To je očito novija pojava jer je u AR za nju dosta teško naći primjere.

Mnogobrojna skupina riječi kojom se srpska standardnojezična norma možda najizrazitije razlikuje od hrvatske jesu rusizmi i crkvenoslavizmi. I dok prvi ulaze u krug posuđenica, obilnije zastupljenih zbog specifičnih povijesnih okolnosti političke, kulturne i vjerske prirode, drugi su dio vlastitog, domaćeg kulturnog nasljedja. Ipak, njihovu prisutnost u srpskoj standardnojezičnoj normi možemo pratiti zajedno, jer ne samo da su u nju ušli i u njoj se učvrstili pod utjecajem istih činilaca, nego ih je često, zbog istorodnog podrijetla, i teško razlikovati. I rusizmi i crkvenoslavizmi uglavnom su riječi s područja duhovne, kulturne nadgradnje. Potreba za riječima s tog područja javlja se osobito u 19. st., kad se u oslobođenoj srpskoj državi počinje oblikovati vlastita kulturna politika. Probuđena nacionalna samosvijest poseže u prošlost, za vlastitim kulturnim korijenima, u crkvenoslavensku i ruskoslavensku jezičnu baštinu. Vjerojatno upravo ta ruskoslavenska, još relativno svježja i bliska tradicija potiče dalje posuđivanje iz ruskoga — jezika najvećeg slavenskog naroda, s kojim Srbe osim vjerskih povezuju i mnoge političke i kulturne veze. U tom jezičnom posuđivanju najzanimljivija je po-

java (na koju ukazuje upravo AR svojim načinom obrade, koji navodi srodne riječi iz ostalih slavenskih jezika) velik broj onih riječi koje su u 18. i 19. st. uzete iz ruskoga, ali koje su zapravo postojale u srpskoj redakciji crkvenoslavenskoga, samo što je njihova upotrebna tradicija bila prekinuta, i koje su u AR osim iz crkvenoslavenskog zasvjedočene još samo iz ruskog, pa bi to zapravo mogli biti ruski crkvenoslavizmi. Takve su npr. pridjevske tvorbe sa *bez-* (umjesto našeg domaćeg *ne-*), od kojih su neki primjeri potvrđeni u AR od 13—14. st., kao npr. *besplodan*, *bespomoćan*, *beslovesan*, *bezmjeran*, a neki tek od 18. i 19. st., kao *besprikladan*, *besprohodan*, *bespristrastan*, *bezbjedan*, te su očito uzeti kasnije iz ruskog. Takve su očito i složenice s *blago-*, koje kao tvorbena kategorija potječu iz crkvenoslavenskog (kao *kalkovi* iz grčkog), i od kojih su neke potvrđene od 13. st., kao npr. *blagodaran*, *blagodarenje*, *blagodariti*, *blagorodan*, *blagodjet*, *blagovolje*, *blagovjeran* i dr., a neke tek iz 18. st., kao npr. *blagovremenost*, *blagonaklonstvo*, dok su neke, kao npr. *blagoglasan* i izvedenice, novije posuđenice iz ruskoga za koje u AR nema potvrda. Takvi crkvenoslavizmi čija je upotreba u srpskom standardnom jeziku revitalizirana pod utjecajem, odnosno posredništvom ruskog jezika vjerojatno su i ovi: *bjekstvo*, *dobrodjetelj*, *inostran(ost)*, *isljediti*, *izlišan*, *iznuriti*, *izobličiti*, *izvjestan*, *jarost*, *krin*, *magnovenje*, *neprikosnoven*, *očajati*, *odstojanje*, *rastojanje*, *pol(an)*, *revnostan*, *saobraziti*, *slabouman*, *sopstven*, *spisatelj*, *stepen*, *sujeta(n)*, *učešće*, *učesnik*, *učestvovati*, *uobrazilja*, *upražnjavati*, *vispren* i mnoge druge. Sve su te riječi potvrđene iz starih srpskih crkvenoslavenskih izvora i onda opet tek iz 18—19. st., često s nešto izmijenjenim, pomaknutim značenjem.

Crkvenoslavizmi za koje očito ne treba tražiti rusko posredništvo jer su vjerojatno bili neprestano u upotrebi jesu npr. *miro*, *miropomazanje*, *odežda*, *ostrvo*, *pošta*, *rodoslov*, *Sloven(in)*, *stub*, *sudija*, *sušti*, *svetitelj*, *zavještati*, *žitije* i sl.

Ima crkvenoslavizama koji se od novoštokavskog narodnog oblika, uobičajenog u hrvatskoj standardnoj normi, razlikuju samo nekom fonetskom crtom, npr. *mošti*, *opšti*, *opština*, *sveštenik*, zatim složenice s *vaz-* (prema *uz-*), *sa-* (prema *su-*), npr. *vaskrs*, *vaskrsenje*, *vaskrsnuti*, *vaspostaviti*, *vazduh*; *saglasan*, *saglasiti se* itd., od kojih su mnoge također novija pojava, pa u AR nisu potvrđene, a kod onih potvrđenih navodi se pretpostavka da su u upotrebu ušle pod ruskim utjecajem.

U srpskoj standardnojezičnoj normi ima niz rusizama koji su u upotrebu ušli u 19. st. (neki već i u 18. st.) i koje su u toj upotrebi učvrstili poznati srpski pisci. Ako se takve riječi i nađu u pokojem hrvatskom izvoru, obično su to rječnici ili pisci koji nisu utjecali na oblikovanje hrvatske jezične norme, te takva potvrđenost ne znači i životnost određene riječi u hrvatskoj normi u određenom vremenu. To su npr. *bunt*, *izjasniti se*, *jednomišljenik*,

lice (u značenju: osoba, čovjek), *lobanja*, *ljubopitan*, *moreplovstvo*, *nadležan*, *nauka* (u suvremenom značenju: znanost), *nedoumica*, *neosporan*, *obezoružati*, *osoben*, *podozrenje*, *podražavati*, *podstrekavati*, *postepen(ost)*, *predskazanje*, *predskazati*, *preimućstvo*, *prepiska*, *prevazilaziti*, *prezrenje*, *prinuda*, *pristrastan*, *rashodovati*, *ravnovjesje*, *ravnomjeran*, *snishodljiv*, *spisak*, *srazmjer*, *sra-vniti*, (u značenju: usporediti), *učtiv(ost)*, *uslov(an)*, *uvažiti*, *uvažavati*, *vajar*, *vajati*, *vaspitati*, *zapeta* i dr. Mnogi su rusizmi novijeg datuma, te u AR nisu potvrđeni, kao npr. *dozvoliti*, *odsustvo*, *ovaplotiti*, *podrška*, *postrojenje*, *predostrožan*, *upečatljiv* i dr., ali imaju isti status u jeziku kao i oni raniji jer slijede tradicionalnu nit posuđivanja. Zanimljivo je da za one rijetke crkvenoslavizme i rusizme koji su se uobičajili u hrvatskoj jezičnoj normi, u srpskoj normi postoji druga riječ, npr. *licemjeran* — *prijetvoran*, *kist* — *kičica*, *ličinka* — *larva* i dr.

S područja jezičnog posuđivanja mogu se promotriti još neke pojave glasovnih razlika u hrvatskoj i srpskoj jezičnoj normi. Te se glasovne razlike većinom odnose na stare kulturne posuđenice grčko-latinskog podrijetla, te ovise o jeziku iz kojega su primljene u naš jezični sustav ili o promjenama koje su se u toku vremena zbivale u fonološkom sustavu jezika izvornika. Ako se radi o istovremenom posuđivanju iz istog jezika izvornika, naš se jezični sustav u prilagođavanju posuđenica našem fonološkom sustavu ponaša kao jedinstvena cjelina, te su jednaki oblici posuđenih riječi mogući i u hrvatskih i u srpskih pisaca. Međutim, ipak je većina takvih posuđenica u srpsku kulturnu tradiciju ulazila iz grčkog (uglavnom preko crkvenoslavenskog), a u hrvatsku iz latinskog (ili preko latinskog), što je značajno utjecalo na suvremenu gramatičku i pravopisnu normu, koja je odigrala bitnu ulogu u njihovu razgraničavanju: danas se sve, i stare i nove posuđenice koje se mogu svesti u određenu kategoriju preuzimaju po grčkom izgovoru. Te glasovne razlike u hrvatskoj i srpskoj standardnojezičnoj normi koje potječu od razlika grčkog i latinskog izgovora obuhvaćaju nekoliko tipičnih glasovnih pojava. Npr. latinsko *h* na mjestu grčkog *spiritus aspera* prema nultom fonemu ili prejotaciji inicijalnog *e* (npr. *historija* — *istorija*; (*h*)*ereza*, (*h*)*eretik* — *jeres*, *jeretik*), *k* — *h* za grčko *z* (npr. *Krist* — *Hrist*, *kerubin* — *heruvim*, *kor* — *hor*), *d*, *g* — *đ* za grčko *δ*, *γ* + *e*, *i* (*mirodija* — *mirodija*, *magija* — *madija*), *b* — *v* (*barbarin* — *varvarin*, *Babilon* — *Vavilon*), *c* — *k* (*cedar* — *ledar*, *Cipar* — *Kipar*, *ocean* — *okean*), *i* — *e* prema grč. *η* (*amen* — *amin*, *Betlehem* — *Vitlejem*, *Emanuel* — *Emanuilo*) i dr. Sve su te glasovne pojave, bar djelomično i u određenim povijesnim okolnostima, u toku povijesnog razvoja jezika zasvjedočene na čitavom našem jezičnom području, s time da ima više potvrda za utjecaj grčkog jezika u hrvatskih pisaca nego za utjecaj latinskog u srpskih.

Razmotreni su i neki posuđeni nastavci, npr. *-cija* — *-tija* prema grč. *-τια* (*Ignacija, Ignacije* — *Ignjat, Ignjatija, Ignjatije*; *Pankracije* — *Pankratije* i sl.; za opće imenice nije se našlo potvrda), *-ij* — *-ijum* prema lat. *-ium* (*evangelij* — *evangelijum*), *-t* — *-ta, -ist* — *-ista* (*poet* — *poeta, ateist* — *ateista*), *-in* — *-im* (*kerubin* — *heruvim*), od kojih je samo u prvom paru zasvjedočeno dosljedno hrvatsko-srpsko razlikovanje, a u posljednjem djelomično (tj. *-in* ne dolazi u srpskim izvorima).

Zanimljivo je još promotriti nekoliko primjera onih narodnih posuđenica koje su iz svakodnevne upotrebe ušle u jezičnu normu, te se više i ne osjeća njihovo strano podrijetlo. Razlike među njihovim hrvatskim i srpskim likovima potječu ili od razlika u dijalektima jezika izvornika iz kojih je riječ u pojedine naše sredine primljena, ili ih uvjetuje jezik posrednik ili domaće dijalektalne erte. Za takve je posuđenice i u AR gotovo redovito zasvjedočeno hrvatsko-srpsko razlikovanje. Npr. *cikla* — *cvekla, kava* — *kafa, krumpir* — *krompir, magazin* — *magacin, magaza, šalica* — *šolja* i sl.

Razmotrene su još i neke druge pojave u preuzimanju novijih posuđenica, ali one u AR nisu tako dosljedno zastupljene kao one starije i teže ih je pratiti, a zbog nedostatka prostora ovdje ih ne navodim.

Koji se zaključci mogu izvesti iz provedene analize građe u AR? Vjerojatno najprije valja reći da je taj rječnik mnogo bolji pokazatelj jedinstvenosti hrvatskosrpskog jezičnog dijasistema od najranijih vremena nego hrvatsko-srpskih jezičnih razlika, i to na svim razmotrenim razinama. Primjeri pokazuju da su sve ili gotovo sve jezične pojave moguće na čitavom hrvatskosrpskom jezičnom području. Malo ima osnovnih riječi koje se neće naći bar u ponekom izvoru, starijem ili novijem, i s jezičnog područja na kojem danas nisu u upotrebi, odnosno nisu dio njegove standardnojezične norme. Isto su tako glasovne pojave i tvorbeni elementi mogući na čitavom hrvatskosrpskom jezičnom području. U starijim razdobljima na polju duhovne nadgradnje očitovao se pretežit utjecaj grčkoga jezika na srpsko jezično područje, a latinskoga na hrvatsko, ali one jezične pojave koje su se zbivale pri posuđivanju iz jedinog od tih jezika bile su istovrsne na čitavom jezičnom području. Tako se npr. mnoge grčke posuđenice nalaze u hrvatskim izvorima, bilo da se radi o glagoljaškim jezičnim spomenicima u kojima je snažno prisutna crkvenoslavenska tradicija i preko nje utjecaj grčkog jezika, odnosno o utjecaju glagoljaške jezične baštine na dalje oblikovanje književnog jezika u Hrvata, bilo da su nasljeđe klasične obrazovanosti hrvatskih renesansnih i postrenesansnih pisaca. Npr. u Marulića i u mnogih drugih starijih hrvatskih pisaca nalaze se paralelni likovi kulturnih posuđenica, biblijskih i klasičnih imena preuzetih iz latinskog i grčkog jezika. Usporedo sa slabljenjem drevne hrvatske

glagoljaške tradicije jačao je utjecaj latinskog jezika u hrvatskoj kulturi, a slabio utjecaj grčkoga. Međutim, on se ponovo javlja u krugu visokoobrazovanih klasicističkih intelektualaca 18. st. (npr. Katančić, Kanižlić i dr.).

Turcizmi kao nerazdvojan sastavni dio srpskih narodnih govora neminovno prodiru u srpsku standardnojezičnu normu. Hrvatska standardna norma prihvaća uglavnom samo one riječi turskog podrijetla koje su izgubile obilježja tuđica.

Oblikovanje modernih nacija hrvatske i srpske i njima pripadnih jezično-standardnih idioma, s glavninom procesa u 19. st., ugrađuje glavne odrednice višestoljetnog razvoja i nacionalne prošlosti u temelje jezičnog standarda: kod Hrvata kulturnu okrenutost Zapadu i tradicionalnu sklonost da se leksička tuđica zamijeni domaćom riječi ili kovanicom, a kod Srba crkvenoslavensku baštinu, koja uključuje i grčke utjecaje i tradicionalnu povezanost s ruskom kulturom. Stoga izvori AR iz 19. st. nešto izrazitije pokazuju te jezične smjernice od ranijih, a kako se ti noviji izvori postupno uvrštavaju u AR, to on u svojim kasnijim svescima pokazuje nešto više jezičnih razlika nastalih ili začelih u to doba nego što se vidi iz početnih svezaka. Komentari obrade o suvremenom stanju u jeziku nisu obilni, ali ih ima, naročito za novije riječi, i to u posljednjoj, poslijeratnoj fazi obrade više nego prije. U potvrdama iz izvora 19. st. primjećuju se neke zanimljive pojave. Npr. često se za riječ kod kojih pretežu hrvatske potvrde i koje danas osjećamo kao tipično hrvatske među potvrdama nalaze i crnogorske (bilo da se radi o uzdužnoj, priobalbalnoj rasprostranjenosti riječi dalmatinsko-dubrovačko-crnogorskoj, bilo o okomitoj, kontinentalnoj slavonsko-bosanskohercegovačko-crnogorskoj), a među riječima koje danas držimo srpskim često je jedina hrvatska potvrda iz Mihovila Pavlinovića (što se može tumačiti njegovim pristajanjem uz karadžićevsku jezičnu koncepciju i ugledanjem u jezik Vuka Karadžića i njegovih sljedbenika). Noviji rječnici kao izvori AR nisu pouzdani pokazatelji pripadnosti riječi: Stull se koristio nekim glagoljskim (crkvenoslavenskim), nama nepoznatim izvorima i ruskim rječnikom, te je poneki crkvenoslavizam i rusizam potvrđen samo iz njegovih rječnika, Vuk je bilježio riječi gotovo s čitavog jezičnog područja, a rječnici iz druge polovice 19. st. međusobno su tijesno povezani. Tako, ako se među hrvatskim potvrdama nađe potvrda iz Vukova ili Popovićeva rječnika, to još ne govori o rasprostranjenosti određene riječi u Srba, niti potvrda iz Stullijevih i Šulekovih rječnika među samim srpskim potvrdama govori o rasprostranjenosti dotične riječi među Hrvatima. S druge strane, riječi koje danas smatramo hrvatskima u AR su gotovo bezizuzetno potvrđene iz Šuleka, bilo da je on riječ registrirao ili sam skovao, a one tipično srpske potvrđene su u Vukovu rječniku i u djelima Milićevića, Pančića, pa i nekih drugih srpskih pisaca 19. st., što znači da su se ti pisci, nasljeđujući i poštujući tradicionalne jezične razvojne tendencije,

ugradili u temelje suvremenoga standardnoga jezika svoje sredine i obilježili njegov dalji razvoj. Značajan utjecaj na učvršćivanje neke riječi u pojedinoj standardnoj normi ima i njezina upotrebljivost na većim prostranstvima narodnih govora.

Na temelju razmotrenih primjera iz AR možemo zaključiti da je jedinstvenost hrvatskosrpskog jezičnog dijasistema u toku čitava njegova povijesnog razvoja nepobitna činjenica, da je i književna upotreba riječi često bila mnogo više zajednička u proteklim stoljećima, kada nije bilo razvijene svijesti o pripadnosti jezika Hrvata i Srba jednom sustavu, a da se glavnina razlika, kao posljedica zasebnih razvojnih tokova, počela javljati upravo u vrijeme proklamiranja književnojezičnog hrvatskosrpskog zajedništva. To, međutim, nipošto ne znači da bi nas spoznaja o nepobitnosti zajedništva trebala priječiti u poštovanju i uvažavanju posebnosti tamo gdje ih zaista imamo.

S a ž e t a k

Dragica Malić, Zavod za jezik, Zagreb
UDK 801.3:808.61/62,

izlaganje na Znanstvenom skupu o leksikografiji i leksikologiji 4. prosinca 1980. u Beogradu, primljeno za tisak 26. veljače 1981.

The author analyzes on the lexical material of AR (Yugoslav Academy's Dictionary of Croatian/Serbian) both the unity of the Croatian/Serbian diasystem and the now undeniable distinctness between the Croatian and the Serbian standards as they appear in this dictionary. The analysis has been applied to two basic groups of words: native words and loan-words. Along with lexical differences, the author analyzes the phonetic and word-formation levels. As the AR is primarily a historical-linguistic dictionary, and the greater part of the differences between the two standards is of a relatively recent date, the dictionary reflects more markedly the unity of the system than the differences between the two standards.

NAGLASNA KLASIFIKACIJA IMENICA HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA

(Pedagoški pristup)

Domagoj Grečl

Uvod

Naglasnom klasifikacijom imenica hrvatskoga književnog jezika bavilo se do sada više autora. A i svaka gramatika hrvatskoga jezika nastoji prikazati — s više ili manje uspjeha — naglasnu klasifikaciju svih vrsta riječi.¹ Od studija o naglascima hrvatskoga jezika, koje obuhvaćaju i naglaske imenica,

¹ Posebno upozoravam na: Brabec-Hraste-Živković: *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1958; Josip Hamm: *Kratka gramatika hrvatskog književnog jezika za strance*, Zagreb, 1967; *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1979.